

GIDAY ANDRÁS

KÖLTSÉGVETÉSI HIÁNY – MAGYAR FOGOLYSZINDRÓMA 1990 ELŐTT

KIVONAT: Kádár a szocializmus alapjainak lerakásához nyugati hitelből vett építőköveket. A kollektivizálással életre hívott nagyüzemek támogatásra szorultak és a honvédelmi kiadások magas szinten voltak. A vállalatok az 50-es évekbeli kötöttségekkel szemben 1968-tól önállóan gazdálkodhattak. A 60-as években megnövekedett az ipari termelés konvertibilis importigényessége, részben a szabad importlehetőség miatt. Ez kényszerhelyzetet jelentett a cserearányok romlásakor a 70-es évek közepén. Az alapvető élelmiszerek és szolgáltatások árai irreálisan alacsonyan voltak, azaz a lakosság fogyasztását részben a költségvetés finanszírozta támogatásokkal. Az államosított lakások fenntartása támogatást igényelt az alacsony lakbérek miatt. 1982-ig az állami lakások építése jelentős kiadást okozott, ezt követően a magántulajdonú lakásépítést szorgalmazták, ehhez olcsó hitelt biztosítva.

Az első eladósodási szakaszban (1974–78) a külkereskedelem és a költségvetés hiánya megugrott. A cél ezzel az volt, hogy az ország ne csak a keleti relációtól függjön. Az ezt követő egyensúlyjavítás után egy újabb eladósodási szakasz (1985–87) következett, a gazdaság élénkítése miatt.

KULCSSZAVAK: pénzpolitika, eladósodás, olajárrobbanás, költségvetési hiány, külkereskedelmi hiány

Előhang

A magyar közvélekedés ma is konfúzus az átélt szocializmusépítés idejének megítélésében. Szinte általános az 50-es évek mély elítélése, ugyanakkor az időszakot átéltek nagy hányada egyfajta pozitív nosztalgiával gondol a Kádár-korra. Lehetséges, hogy egy szomszédos világhatalom által leigázott és katonailag megszállt ország népének jelentős része végül szimpátiával viseltetik a megszállók által ráerőltetett rendszer iránt?

A rejtély megfejtése elvezet minket a pénzügyekhez. Jaltában a „másik térfélre” átadott országunk megalázott lakóival szemben az itthoni sztálinisták előszeretettel a furkósbotot vették elő, ha el akartak érni valamit, ilyen volt a kollektivizálás is. Az utóbbit levezénylő Kádár azonban 1961-62 tájékán váltott. Ahol, és amikor a geopolitikai erőterben választania lehetett, ott inkább a mézesmadzagot tartotta a magyarok orra elé. Ők – más választásuk nem lévén – ezt elfogadták, sőt egy idő után sokan azonosultak a rájuk kényszerített szereppel. A környező országokra tekintve hamiskás nemzeti büszkeség töltötte el őket azért, mert „nálunk” jobban megy az élet.

A mézesmadzagok azonban megkövetelték az állami kiadások növelését. Egy ideig teremődött saját bevétel, de később ezek a források kezdtek elapadni. Az államháztartás hiánya növekedett. A pénzügyi rendszerben támadt lyukakat nyugati kölcsönökkel tömték be. Kádár a magyar szocializmus alapjainak a lerakásához nyugati hitelből vett építőköveket.

Mindennek az eredménye kettős. Egyrészt a környező országok zöméhez képest mi voltunk a „fogyasztói szocializmus” példája. Másrészt viszont Magyarország adósodott el a legnagyobb mértékben. Ez 1990-re teljes pénzügyi kiszolgáltatottságot hozott a nyugat felé. És ezzel el is érkeztünk a rejtély megfejtésének másik kulcsához. Az új rendszerbe vetett bizalmat 1990 után nálunk nem erősítette meg egyes nyugati pénzügyi körök kétszínűsége. Míg velünk szemben a „adós, fizess!” jelszót emlegették unos-untalan, addig egyes országok kommunistái által felvett hiteleknek a jelentős hányadát elengedték.

Bevezetés

A Kádár-korszak tetemes adósságot hagyott maga után. Egyrészt a Magyar Nemzeti Bank (MNB) nagy összegben külföldi hiteleket vett fel, másrészt a túlköltekező állam kölcsönöket vett igénybe az MNB-től. A két tétel hasonló nagyságrendű volt. Az eladósodás folyamatában ott állt az állam, aki többet költött a bevételeinél, és a pénzköltésre forrást nyújtó jegybank.

A költségvetés hiánya magas volt. Ez abból fakadt, hogy a kormányzat többet kívánt költeni az országban megtermelt jövedelemnél. Ez a költekezési szándék fakadt egyrészt a szocialista korszak jellemzőiből, másrészt Kádárnak abból a törekvéséből, hogy a rákosi korszaknál jobb életkörülményeket biztosítson a lakosságnak. De tükröződtek benne a legfelső vezetés nemzetközi geopolitikai szándékai is. A túlköltekezés óhatatlanul megjelent a költségvetésben. Az sem mellékes, hogy a magas kiadásokhoz magas összegű bevételek kellettek, a magas adóterhek pedig fékeztek a vállalati kezdeményezés kibontakozását.

A Kádár-korszakban a gazdasági életre három hatás nyomta rá erősen a bélyegét. Azt is lehet mondani, hogy három hatás foglyaként működött a magyar gazdaság:

- A szocialista országokat a túlzott beruházási éhség jellemezte. Másik jellemzőjük volt a magas hadikiadás, mivel egy tőlük idegen közegben léteztek, amelyet szerettek volna valamiféle világforradalommal a maguk javára megnyerni.
- Kádár a represszió 4-5 éve után kifejezetten törekedett arra, hogy a Rákosi-rendszer negatív jellemzőivel szemben a mindennapi ember számára kedvezőbb alternatívát kínáljon. Gazdasági szempontból ilyen volt az életszínvonal emelése, a mindennapi cikkekből való kielégítő ellátás, a lakásviszonyok javítása, sőt az árak stabilitása is. De ilyennek tekinthető az is, hogy a vállalatok számára a mozgásterület korlátozó tervlebontásos rendszer helyett nagyobb szabadságot kínált.
- A Kádár alatt végrehajtott kollektivizálás miatt a rendszer három évtizeden át arra kényszerült, hogy fizesse az általa életre hívott nagyüzemek fejlesztéseit, támogassa a termelésüket.

A gazdaság állapotára a nemzetközi politikai életben az európai szintéren zajló fontosabb események is hatással voltak. Ilyen volt többek közt az 1968. évi csehszlovákiai bevonulás, az 1979-es afganisztáni háború, Lengyelországban a katonai hatalomátvétel 1981 decemberében. És nem utolsó sorban ilyen volt Gorbacsov színrelépése, aki 1985-ben Kádár számára szabad kezet adott, de cserében fel is mentette magát az alól, hogy a Szovjetunió átvállaljon bármi-féle magyar pénzügyi kötelezettséget. Emiatt ekkor lehetőség lett volna, hogy a szovjet blokktól fokozatosan távolodva, önálló gazdasága legyen Magyarországnak. Az akkori vezetés ehelyett egy újabb eladósodási hullámba lépett és ezzel az évtized végére teljesen kiszolgáltatta az országot a nyugati pénzügyi köröknek.

Kádár személyes törekvései is rányomták a bélyeget a magyar belpolitikára és a gazdaságra. A 60. születésnapja (1972) közeledtével beharangozta, hogy nyugdíjba menetelen gondolkodik. Brezsnyev ekkor úgy döntött, hogy maradjon, de egy fejmosásban részesítette amiatt, mert a munkások fizetése elmaradt a magánszektorbeli jövedelmektől, a magyarországi szövetkezeteket pedig a kapitalista rendszer csíráinak tekintette. Az akkor 1 000 millió \$ nyugati adósságot pedig úgy értékelte, hogy a nyugati bankároktól teszi függővé az országot. Kádár hazaérve fokozatosan az új gazdasági mechanizmussal ellentétes elemeket vitt a gazdaságba (50 cég kiemelése, munkások béremelése) és másfél-két éven belül eltávolította a gazdasági vezetés fontosabb vezetőit (Nyers, Fock, Fehér Lajos), de tartott a balosabb munkásellenzék (Biszkú Béla, Puja Frigyes, Komócsin Zoltán) hatalmi törekvéseitől. Ezért igyekezett eltávolítani azokat a vezetőket is, akik ehhez az irányzathoz tartoztak¹. Nem fogadta meg Brezsnyev azon intelmét, hogy ne vegyen fel nyugati kölcsönöket. A cél ezzel eleinte az életszínvonal fenntartása volt, majd egyre erősebbé vált az a geopolitikai célkitűzés, hogy az ország ne csak a keleti relációtól függjön. E törekvésének a betetőzése volt 1982-ben Magyarország belépése az IMF-be. A 70-es évek hitelfelvételével elért életszínvonal-emelkedés miatt a tömegek nem voltak fogékonyak az olyan kritikára, hogy meg kell fiatalítani a legfelső vezetést.

1 Biszkú Bélát 1978-ban nyugdíjazták.

Kádár János 1986-ban az induló új ötéves tervtől reálbér-növekedést várt el, 5%-ot azért, hogy elégedettebbek legyenek az emberek 5 évnyi szigorítás után.² Ez azonban olyan élénkítést eredményezett, amelyre nem volt belső forrás, így ismét jött a hitelek felvétele. Ezzel végzetes szintre, 10-ről 20 milliárd \$-ra nőtt a külső adósság (ebben része volt a japán jen adósság árfolyamvesztéségének is).

Az adatgyűjtésem első szakaszában az egyes évek valós költségvetési hiányának az adatait szereztem meg, majd ezt egybevettem a folyó fizetési mérleg adatokkal. Mivel ez egy klasszikus ikerdeficit esetet írt le 1970 és 1990 között, összeszedtem a két évtized fontosabb makrogazdasági adatait, elsősorban a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) éves statisztikai évkönyvei alapján. Ezt követte az egyes évekre rendelkezésre álló Pénzügyminisztérium (PM) költségvetési háttérszámítási anyagaiból a főbb vállalati adónemek és támogatások kigyűjtése, azok csoportosítása és elemzése a trendek meghatározása érdekében. Az adatgyűjtésem harmadik szakaszában az 1970 és 1989 közötti időszak fontosabb gazdasági folyóirataiban található pénzügyi témájú szakkikkek közül azokat tekintetem át, amelyek a külkereskedelmi hiánnyal, illetve a költségvetési deficittel kapcsolatban íródtak. Végül az adatgyűjtés negyedik szakaszában áttekinttem, hogy egyes, kiemelt politikai szereplőkről az interneten keresztül milyen tartalmi információhoz tudok jutni.

A költségvetési hiány és a Külkereskedelmi hiány közötti kapcsolat

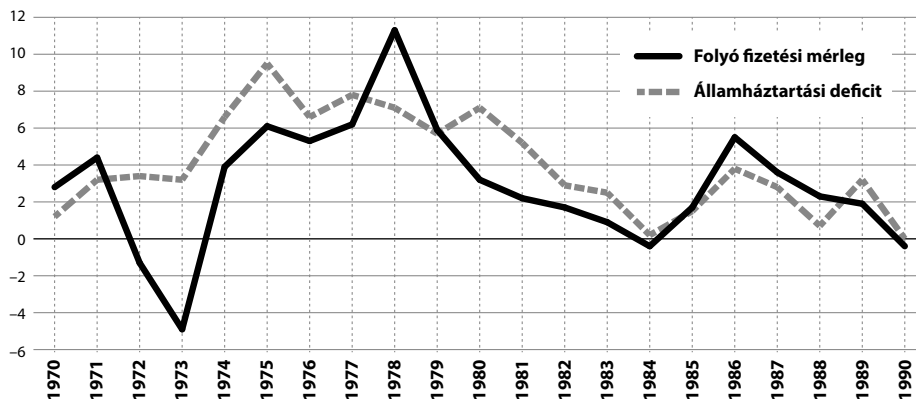
Amikor a külkereskedelmi hiány megnövekszik, ezzel a folyó fizetési mérleg is romlik. Ezzel párhuzamosan általában a költségvetési hiány is megemelkedik. Ezt a jelenséget hívják ikerdeficitnek.

Amennyiben a teljes folyó fizetési mérleg hiányát és a költségvetési deficitet együtt tekintjük, akkor közel hasonló mozgást ír le a két görbe, az 1973-as évet kivéve (1. ábra). Ha a teljes helyett csak a konvertibilis relációjú folyó fizetési

2 Tenner 2013, 16.

mérleg egyenlegével vetjük egybe a költségvetési deficitet, akkor a két görbe közti eltérés már jóval kisebb az 1973-as évben (2. ábra).

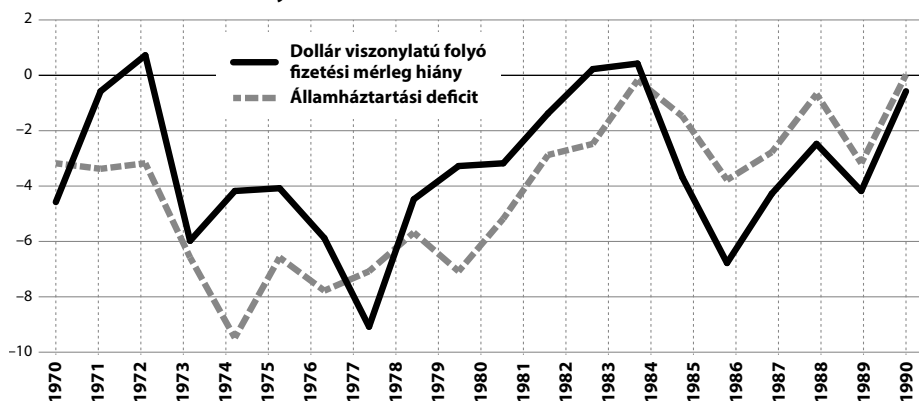
1. ábra. A folyó fizetési mérleg hiánya valamint az államháztartási deficit a GDP %-ában



A 2. sz. görbe mutatja, hogy általában először a konvertibilis külkereskedelemben sikerült csökkenteni a hiányt, a költségvetési deficit javítása lassabb volt. Az import átmeneti lefaragását el tudták érni akár adminisztratív korlátozásokkal. A költségvetésben viszont ennél nehezebb volt a kiadásokat visszafogni, mert csak fokozatosan tudtak csökkenést elérni a már elkezdett beruházások, az állam feladataink a finanszírozása tekintetében.

2. ábra. Konvertibilis folyó fizetési mérleg deficit és az államháztartás hiánya a GDP %-ában

Forrás: MNB, 1993



Meg kell jegyezni, hogy a 70-es évek közepétől a fizetési mérleg egyensúlyához már tekintélyes külkereskedelmi többletre lett volna szükség. Az akkor már 6-7 milliárd US\$ -t elérő adósságállomány után ugyanis a kamatokat is fizetni kellett, melynek éves nagysága akkor már elérte a GDP 2,5-3%-át.

A magyar kormány több mint 10 éven át a valós adatnál kisebb költségvetési hiányt publikált. Ezt Németh Miklós kormányfő vallotta be 1989. november 21-én.

Hatások a gazdaság egyes területeire

A Kádár-kor a rákosi rendszer szigorításaival szemben az életnívó emelésére törekedett. Ehhez már az 50-es évek végén külföldi hitelekhez is folyamodott. A 60-as évekre sikeresen végrehajtotta azt a programot, amely a korábbi hadiüzemek jelenős részét alkalmassá tette békés célú fogyasztási cikkek gyártására (lásd autóbuszgyártás, hűtőgépgyártás, mosógépek, továbbá autóalkatrészek gyártása Veszprémben, a Zsiguli programban). A 60-as évek első felében a mezőgazdaság újra képessé vált a belföldi élelmiszerigények kielégítésére. Az iparban a 60-as évek közepétől egy viszonylag gyors növekedés időszaka köszöntött be, amelyből jelentős összeget fordítottak az életszínvonal emelésére.

Külkereskedelem:

A konvertibilis relációjú behozatal tekintetében a 60-as években új helyzet állt elő. Megnövekedett az ipari termelés importigényessége. Ennek elsődleges oka az volt, hogy részben az új gazdasági mechanizmus révén adódó szabad importlehetőséget a vállalatok jelentős hányada arra használta fel, hogy tőkés relációból származó alkatrészeket építsen be a termékeibe.³ A behozatal legfőbb termékcsoportját hagyományosan az alapanyagok és félkész termékek tették ki.

3 Lóránt 1981.; Illés 1988.

A külkereskedelem aránya a nemzeti jövedelemből 1959-ben még csak 25% volt, 1967-ben viszont már 40%. A 60-as években a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsán (KGST) belüli kereskedelem is dinamikusan bővült. Egyrészt azért, mert a szakosodási megállapodások lehetőséget adtak a magyar termékek növekvő kivitelére, másrészt azért, mert lehetőség nyílt a szovjet energia- és nyersanyagszállítások növelésére – igaz ehhez sok esetben beruházási hozzájárulást kellett adnia a magyar félnek a kitermelés növelésére a Szovjetunióban.

A magas importigényesség kényszerhelyzetet eredményezett: a termelés fenntartása érdekében akkor is be kellett szerezni a behozatalhoz szükséges devizát, amikor a 70-es években tekintélyesen megemelkedtek az árak a világpiacon. Magyarország cserearány vesztesége két oldalon jelentkezett: az importon a megemelkedett világpiaci ár miatt, az exporton pedig azért, mert ott az árak jóval kisebb mértékben emelkedtek. A 70-es években ugyanis a fejlődő országok a versenytársainkká váltak, nagy volumenben exportáltak olyan feldolgozóipari termékeket, melyek műszakilag nem képviselték a legfejlettebb színvonalat, de a tömegigények kielégítésére alkalmasak voltak.⁴ Az árarányok megváltozása a KGST relációban is érzékelhető volt. A 70-es évek elején egy-egynyi mennyiségű kőolajért 1 buszt kellett kiszállítani, 10 év múlva ugyanennyi mennyiséghez már 8 db buszt kellett kivinni.

A 70-es évek végére a konvertibilis kivitel növelése érdekében alkalmazott eszközök már azt eredményezték, hogy a vállalati nyereség mellett az elért export is hangsúlyos céllá vált a vállalatok gazdálkodásában.

1976 és 1980 között indították el az exportfejlesztő hitelkeretet. Igaz, hogy ez növelte a gépimportot, de 1980-ra már bruttó évi 1 milliárd dollárral emelte a kivitelt, ez pedig devizatöbbletet eredményezett.

Az önköltségi árakra épített belső árakat és a külkereskedelemben elért árakat ún. pénzügyi hidak kapcsolták össze. A konvertibilis relációban az átlagos devizaköltség szintjén volt az árfolyam, ezért az ennél drágább költségek miatt a kivitelnek csaknem a fele exporttámogatásra szorult.

4 Kádár Béla szerint a konvertibilis relációba kivitt magyar áruk 80-85%-át olyan piaci körzetben kellett eladni, ahol a fejlődő országok éles versenye miatt nyomott árak voltak a jellemzők. Kádár, 1983.

A KGST minisztériumok vagy tervhivatalok egyeztettek az árucseré-forgalomról és ilyenkor állapodtak meg az árakról. Ennek során a magyar fél az ügylet egészét tartotta szem előtt, ha például olcsón kapott valamely nyersanyagot közlekedési eszközök kivitele ellenében, akkor az üzletet akkor is megkötötte, ha alacsony devizaárat kapott a buszok szállításáért. Ebben viszont érdekelté kellett tenni a magyar buszgyárat, ezt exporttámogatással oldották meg. Az említett nyersanyag alacsony ára pedig a másik oldalon sokszor lehetővé tette, hogy behozatali adót vessen ki az állam az importra (és így összességében nullszaldós lehetett a támogatás-elvonás egyenlege).

1978-tól Marjai József lett a miniszterelnök-helyettes. 1-2 év múlva lényegesen szigorították az importcikkek behozatalát, 1983-tól pedig kötött devizagazdálkodást alkalmaztak (a vállalatok import beszerzése függött a kivitelük alakulásától).

1975-76-ban az árrendezést úgy hajtották végre, hogy a konvertibilis valutákhoz képest felértékelték a forintot. Ez a pénzügyi hidakat teljesen átrendezte. Míg addig csak a kivitel negyede-harmada után kellett exporttámogatást adni, azt követően már a kivitel 55-60%-a támogatásra szorult.

A 70-es években a KGST-export jelentősen emelkedett azért, hogy ellentételezze a megdrágult energia- és nyersanyag-behozatal miatt jelentkező kereskedelmi deficitet. A 80-as években viszont nagyrészt stagnált az árucseré forgalom a Szovjetunióval.

1982 őszéig a belföldi árak változtatásakor a forint felértékelésével érték el azt, hogy a külső infláció nem gyűrűzött be – a 70-es években és a 80-as évek elején nem volt ritka egyes években a kétszámjegyű infláció nyugaton.

1983-tól a forint leértékelésével próbálta az állam erősíteni az export érdekeltiséget és ösztönözni az importtakarékoságra, azonban általában 6-8 hónap után a belső árak emelkedése nagyrészt felemésztette a leértékelés hatását.

Beruházások

Az európai szocialista országok mindegyikében a fennállásuk során túlzott beruházási hajlandóság volt tapasztalható. A szocialista rendszer előnyének tar-

tották, hogy képes nagy beruházásokra. Egyes időszakokban azt hangoztatták, hogy a beruházásokkal létrejövő új kapacitásokkal magasabb fejlettséget érnek majd el, mint a fejlett tőkés országok. A beruházásokra törekvés mikroszinten, a vállalatvezetőkben is erős volt, kiváltképp 1968 után, mivel ezzel tőkeálmányhoz és hatalmi pozícióhoz juthattak.

Úgy lehet tekinteni erre az időszakra, mint egyfajta államkapitalista periódusra, amelyik még a kapitalistáknál is erőteljesebben törekedett az új technika, az új fogyasztási szokások elterjesztésére. Eközben sokszor nem riadt vissza attól sem, hogy a dolgozókat alacsony életnívóra kényszerítse. De törekedett a szocialista politikai tőke arra is, hogy felszámolja a korábbi gazdálkodási formáknak, mint pl. a paraszti gazdálkodásnak a maradványait (amelyek részben még szakrális jelzővel is illethetők).

A válság általában azzal vált súlyossá, hogy a beruházások „elfutottak”, ráadásul a belső és a rubelpiacra is nőtt a termelés. Ezzel egyidejűleg (épp ezek miatt) tetemes importnövekedés jelentkezett a konvertibilis relációban. Emiatt gyakran részleges (vagy akár teljes) beruházási stopot rendelt el a gazdaságirányítás, a konvertibilis relációban törekedtek az import fékezésére, valamint a kivitel növelésére, csökkentették a reálbérek növekedését, igyekeztek visszafogni a KGST-kivitel emelkedését. A mérsékeltebb építőipari igények miatt 1-2 éven belül enyhültek a beruházási piac feszültségei.

A beruházások alakulása nagymértékben ciklikus volt minden szocialista országban. Magyarországra kifejezetten igaz volt, hogy a tervidőszakok megindítása idején túl sok beruházást indítottak el, amelyek időben történő befejezésére nem nyílt lehetőség a szűkös kivitelezési kapacitások miatt. Időközben sok fejlesztésnél kiderült, hogy a tervezettet jelentősen meghaladták a beruházási költségek. A termelőszektorban a beruházások felét az állam valósította meg, a másik felét a vállalatok. Az állami beruházásoknak három fő típusa volt: egyedi nagyberuházások, célcsoportos beruházások és egyéb beruházások.

A vállalati beruházásokat is részben az állam finanszírozta beruházási támogatásokkal. A támogatások jellemzően ott voltak nagyobbak, ahol a nyomott árak miatt nem képződött kellő jövedelem (pl. élelmiszeripar, mezőgazdaság, építőanyag-ipar). A 80-as éveken ezek mellett egyre nagyobb volumen képviseltek az állami kölcsönök és az állami alapjuttatás. Ezek annyiban voltak

kedvezők, hogy adózás előtt (azaz költségként) lehetett elszámolni a törlesztésüket. A beruházási ráta magas volt. A 70-es években 36-38%-os értéket is felvett. A túl sok beruházás miatt lemaradtak a kivitelezéssel, 4-5 év volt a beruházások átlagos kivitelezési ideje. A befejezetlen beruházások állománya elérte az éves beruházási összeg 60-80%-át, ami magas értéknek tekinthető.

A fő termelési-technológiai folyamat gépesítésére koncentráltak a vállalatok beruházásai. A vállalati állóeszközparkban a kiegészítő tevékenységek gépesítettségére alacsony volt, ezért azokat manuálisan kellett elvégezni.

Az elavult állóeszközök magas hányada miatt magas volt az állóeszköz-fenntartás összege is. Az iparban ez rendre a beruházások értékének az 50-70%-át érte el. Persze mindennek volt egy másik oka is, a túladóztatás. Beruházást ugyanis csak fejlesztési alapból lehetett finanszírozni. Ezzel szemben az állóeszköz-fenntartás egyszerű költségnek számított, adóterhelés nélkül.

A fejlesztések másik területe, a készletezés is krónikus gondokkal küzdött. A magyar vállalatok „kishörcsög” módjára igyekeztek anyagokkal, alkatrészekkel bebiztosítani azt, hogy a következő 1-2 évben ne kelljen anyaghiány miatt átmenetileg leállítani a termelésüket. Amikor nagyarányú konvertibilis külkereskedelmi deficit alakult ki, azért részben a devizából beszerzett készletállomány felduzzadása volt a felelős.⁵ A kormányzat adminisztratív tiltófákat állított fel a túlzott készletezéssel szemben. Míg a tartós készletek növekedését a fejlesztési alapból képzett forgóalapból kellett finanszírozni, addig az átmeneti készletnövekedéshez felvett hiteleket költségből lehetett törleszteni. Emiatt nagy harc folyt azért, hogy a finanszírozó bank ne minősítse tartósnak a készletek állományának növekedését. A szabály az volt, hogy a mérési időpontokban mért készletnövekedést tartósnak minősítették, és ezt csak forgóalaphitelből lehetett finanszírozni (amelyet fejlesztési alapból kellett törleszteni).

Az állami beruházások gondjaihoz hozzájárultak egyes nyilvánvaló hibák is. Ilyen volt a mélyművelésű barnaszénttermelésre koncentrááló ún. eocén program, illetve a karsztvizet kiszivattyúzó nyirádi bauxitbányászat. Nyirád mellett a megzavart karsztvizek miatt elkezdődött a hévízi tó kihülése. A mecseki urán-

5 Boda 1981, 1155–1157.

bányászat gazdaságtanná vált a 80-as évek első felében, azonban csak később, 1989-ben döntöttek a bányászat abbahagyásáról.

Vállalatok

A vállalatok tevékenysége az 50-es években kötött volt. Az éves tervükben előírták számukra, hogy mit termeljenek, és ahhoz mennyi embert foglalkoztathatnak. Kiutalást kaptak a szükséges anyagok, eszközök beszerzéséhez. Az irányító szervük és a vállalat közötti ún. tervalku során határozták meg mindezt.

1966-tól előbb a mezőgazdaságban, majd 1968-tól a gazdaság minden területén bevezették a vállalati önállóságot. A vállalatok maguk gazdálkodhattak, maguk dönthették el azt, hogy miből és mennyit termelnek, és ahhoz mit használnak fel. Maguk dönthettek arról, hogy kit és mennyiért foglalkoztatnak.

1968 után önköltségi árak érvényesültek, ezek az árak eltértek a külpiazi árártól. A belső árak magasak voltak, mivel a vállalat által felhasznált eszközök és az alkalmazott munkaerő után is adót kellett fizetni, amelyeknek összegét a cég belekalkulálhatta a költségei közé. Magas nyereségszint volt a jellemző. Árbevételhez viszonyítva 8-10%-os volt a nyereség tipikus értéke. Ezt azonban magas, 70-75 %-os adó terhelte, így kevés forrás maradt a cégnél. Azért is, mert a máshol automatikus beruházási forrást, az amortizációt is adóztatták (annak a 40%-át is elvonták). A nyereségből fejlesztési és részesedési alapot képezhettek, utóbbit a dolgozók javadalmazására fordíthatták (a tipikus nyereségrészesedés az éves bér 5-8%-a volt).

A béremelés lehetősége az elért nyereséghez volt kapcsolva. A munkaerő későbbi ösztönzése és megtartása érdekében gyakori volt az ún. teljesítmény-visszatartás: a vállalat a költségeit csökkentő és a nyereségét növelő lehetőségeinek csak egy részét használta ki az adott évben, azért, hogy a következő években is tudja még javítani a nyereség értékét.

A 70-es évek végére a nyereséggel való ösztönzés mellett egy másik érdekeltégi elem is megjelent: a konvertibilis export árbevétel elérésének a célja. Ekkor részesülhetett a cég a meghirdetett bérpreferenciákból, azaz extra béremelési lehetőségből. A felső vezetőknek a prémiumuk jelentős hányada füg-

gött az exportbeli sikerektől, a minisztériumi értékelés során kiemelt szempont volt az exporteredmények értékelése.

A Kádár-korszak egészét jellemezte a rejtett infláció a hiánycikkek széles köre miatt. 1980-tól 1986-ig egy sajátos árrendszerrel (ún. exportárkövető rendszer) a belső árakat is a külső árakhoz igazították. Ennek a rendszernek a merevségét jelentős kivételekkel működtették. Végtermék-orientáltság volt a jellemző. Kevés volt az olyan cég, amelyik elsősorban félkész termékeket, alkatrészeket állított volna elő. A legnagyobb cégek (RÁBA, Ikarusz, Taurus) az akadozó alkatrészellátást azzal kívánták megoldani, hogy kisebb cégeket magukba olvasztottak. A vállalatok közötti ésszerű kooperációt csökkentette az, hogy minden cég törekedett arra, hogy magas legyen az export árbevétele. Így akkor is exportált, ha pl. hasonló alkatrészből egy másik magyar cég behozatalra szorult. A Világbank a 80-as évek végén a háttéripár fejlesztésére külön hitelkeretet adott Magyarországnak, mivel úgy ítélték meg, hogy legalább 100-150 millió dollárnyi éves import gazdaságosan helyettesíthető hazai termeléssel.

1981-82-ben számos országos nagyvállalat (tröszt) egységeiből önálló vállalatokat alapítottak a monopolizáltság csökkentése érdekében.

Bérek

A szocializmus mellett érvelő retorika szerint a kapitalizmus meghaladására azért is szükség volt, mert az utóbbi jelentős munkanélküliséget idéz elő. Amikor elindították az új gazdasági mechanizmust, akkor a politika egyik elvárása volt, hogy véletlenül se idézzen elő munkanélküliséget. Ezért a bérszabályozás eszközéhez fordultak: az átlagbéreket csak korlátozott mértékben lehetett emelni, a mértéke függött a nyereség szintjétől.

Mivel a szakképzett munkaerő iránti igény magas volt, a találékony vállalatvezetők rájöttek annak a módjára, hogy miként tudják a szakmunkás béreket emelni anélkül, hogy átlépnék a megszabott limitet. Ez a módszer az alacsony bérű dolgozók felvétele volt, velük az átlagbér csökkent, így a szakmunkások magasabb béremelése se ütközött a megszabott plafonba. A közigazdász szakma az ilyen dolgozókat „vattabérű” dolgozóknak nevezte el.

A béropolitika számára a korlátot mindig az éves tervekben megjelölt keresetemelkedés jelentette. A konkrét szabályokat úgy alakították ki, hogy az így megszabott limitet ne lépjék túl. Ha a béremelés a lakossági árulapnál több bértömeget engedett volna ki, akkor egyrészt nőtt volna a hiánycikkek köre, másrészt a szabadabb árak körében infláció jelentkezett volna.

Amikor munkaerőhiány alakult ki (a 70-es évek közepétől), akkor az ún. bértömeg-szabályozás választására is lehetőséget adtak. Ebben a konstrukcióban a létszámcsökkenéssel megtakarított bér jelentős részét a megmaradó dolgozók bérenek az emelésére lehetett fordítani.

Gyakran előfordult, hogy egy vállalat 3-4 évente más bérszabályozási formába kérte át magát. Bértömeg-szabályozásban elbocsátásokkal meg tudta emelni az átlagbért, amelyet aztán igyekezett tartani akkor, amikor átsorolták átlagbér-szabályozásba. Időszakonként jelentős bérfeszültségek alakultak ki amiatt, mert a lazábban szabályozott gazdálkodási formákban tevékenykedő cégek magasabb keresettel át tudták csábítani a dolgozók egy részét magukhoz. A bérszabályozás ösztönözte a teljesítmények visszatartását azért, hogy a következő 1-2 évre is maradjon lehetőség a teljesítmény újabb javítására, és ezzel a bérek további emelésére.

Amikor a munkaerőhiány erős volt – 1981-től 1986-ig – lehetőséget adtak arra, hogy a dolgozók egy része munkaidejük után is ott dolgozhasson. Ezek voltak a vállalati gazdasági munkaközösségek (vgmk), amelyeknek az volt az előnye, hogy a számukra adott megbízási díj költségként elszámolható volt, és így nem terhelte a cég szűkös bérkeretét. A 80-as évek közepén a dolgozó lakosság felének-kétharmadának volt valamilyen kiegészítő jövedelemforrása, mellékállása.

Mezőgazdasági támogatások

Kádár alatt hajtották végre 1958-60-ban a szövetkezetesítést. Az 1960 utáni három évtizedben a kollektivizálás miatt a költségvetés jelentős mértékben a nagyüzemi mezőgazdaság foglyává vált. A 60-as évek első felében súlyos tíz-milliárdokat költött az állam gépesítésre, amely jelentős részben a korábbi (és a

kolhozosításakor leölt) állatok igaerejének a pótlása volt. Emellett nagy területen végeztek talajjavítást (meliorizációt), amely szintén költséges volt. 1965 után a nagyüzemi állattartás kapacitásainak a kialakítása (tehénistállók, sertésólak) került sok pénzbe, ehhez a költségvetés támogatást adott. Emellett folytatódott a gépesítés. A 60-as évek közepétől növekedett a felhasznált műtrágya mennyisége. Bábolna vezetésével elterjedt a brojlercsirke tartása: államilag támogatott szójás tápokkal nevelték őket. 1970-től tejtermelési programba kezdtek a tejfogyasztás emelése érdekében. A felvásárolt tejhez ártámogatást adtak, a tehénállomány zömét lecserélték a több tejet adó Holstein-fríz fajtára.

Ha kitekintünk az országhatáron túlra, akkor a magyar mezőgazdaság állami támogatását érő kritikák jogossága megkérdőjelezhető. Az állami rásegítés ugyanis igen elterjedt volt a 60-as évektől Európában – támogatásokkal vagy piacvédelemmel. Sőt, a magyar agrárium támogatottsága jóval alacsonyabb volt annál, mint amit Nyugat-Európában kaptak a gazdák. Azt sem lehet elfelejteni, hogy az élelmiszergazdaság a 60-as évek közepétől az egyik fő devizaszerző ágazat volt, és nem csupán a konvertibilis relációban, hanem a KGST-kapcsolatokban is. Ugyanis az élelmiszerek mindig is ún. kemény cikkeknek számítottak a forgalomban, amelyért energiahordozót, nyersanyagokat lehetett kérni.

Fogyasztói ártámogatás

A fogyasztói árakra a forint 1946. évi bevezetésekor kialakított torz árarányok voltak hatással még 2-3 évtized után is. Mint ismeretes, a parasztok jövedelmének a megcsapolása érdekében az élelmiszerek árát alacsonyra, az iparcikkek árát pedig magasra állították. 1948-tól hatósági kötött árak érvényesültek. A nyomott mezőgazdasági árak alacsony élelmiszerárakat eredményeztek a fogyasztók számára. A 60-as évektől mezőgazdasági árak nem adtak elég forrást a nagyarányú gépesítéshez, a műtrágyázáshoz és növényvédelemhez, illetve a fehérjetakarmányt tartalmazó tápok megvásárlásához. Ezek mind a 70-es évekre terjedtek el a nagyüzemi termelésben. Mindezekhez az állam nagy támogatást adott, méghozzá azért, mert a kormányzat a lakosság felé az élelmiszerek árait legfeljebb csak kis mértéken volt hajlandó megemelni. A mezőgazdasági terme-

léshez is járt ártámogatás egyes termékeknél: a tej termelői például a két évtized egészében ilyenben részesültek.

Az élelmiszerek mellett a szolgáltatások árai is alacsonyan voltak megállapítva. Ezt a forint bevezetését jellemző „örökséget” tudatosan tartották meg. Az állam juttatta a szolgáltatás nagy részét. A cél változatlanul a mezőgazdaságból és a szolgáltatási szektorból történő erőforrás kivonás volt. Sok területen nem-hogy a fejlesztések költségei (amortizáció), de a felhasznált anyagokra fordított kiadások sem térültek meg az alacsony árakban, díjakban. A másik oldalon az iparcikkek árait magasan állapították meg, ezeknek a cikkeknek relatíve magas adóztatása volt.

Összességében a fogyasztói ártámogatások és a fogyasztásban beszedett adók egyenlege csak alacsony bevételt adott, sőt a 70-es években volt 1-2 év, amikor negatív volt ez az egyenleg a költségvetés számára. Az élelmiszerek aránya az ártámogatásokon belül 33-40% volt ebben a két évtizedben. Az élelmiszerek fogyasztóárai 30%-kal lettek volna magasabbak, ha nem lett volna fogyasztói árkiegészítés. Sok terméknél az árnak a másfél-készeresét kellett volna adni támogatás nélkül. Összességében a legnagyobb támogatás a húsfélékhez került. A kormányzat a legjobban a húсок esetében tartott attól, hogy elégedetlenséget, sztrájkokat váltana ki az árak emelése.

Lakás

1946-ban államosították a bérházakat. Ha az „igényjogosultságot” meghaladó volt a lakás mérete, akkor társbérllőként lakás nélküli családokat költöztettek be. 1952-ben államosították a 6 szobás vagy annál nagyobb lakásokat, mintegy 200 ezer darabot. Az ott lakó addigi tulajdonos mellé társbérllőket helyeztek el a lakásban. Az államosítás hatására Budapesten a közösségi bérlakások aránya 75%-ra emelkedett. Az alacsony lakbér miatt a felújításra nem jutott elég forrás, leromlott a lakások állapota.

Az 50-es évek zsúfoltságával és egészségtelen lakásaival szemben Kádár a lakáshelyzet érdemi javítását kívánta elérni. Már 1960-ban meghirdette 1 millió új lakás 15 év alatti felépítésének programját, zömében állami tulajdonú laká-

sokról volt szó. Ez idő tájt az volt az elv, hogy nagyobb városok lakói számára az állami tulajdonú lakás „béren kívüli juttatás”, melyet ki kell érdemelni. A lakbérek viszont olyan alacsonyak voltak, hogy a bérlakás tiszta ráfizetés volt az állam számára, ugyanis a fenntartás és még inkább a felújítás sokba került.

A 60-as évek közepén megszületett a döntés, hogy a nagyobb városokban a házgyári (panel) építésre térnek át. A lakásépítési programot újabb váltotta fel (1,5 millió lakás céljával). Állami tulajdonú lakást évi 25 ezer darabot építettek, ennek költsége a GDP 2,5%-át tette ki. 1971-től a tanácsok feleltek az állami bérlakások kiutalásáért, és csak szociális rászorultság esetén kaphattak bérlakást a kérelmezők.

A külső egyensúly elsődlegességének meghirdetése (1978-79) után 3 évvel megtörtént a váltás a lakáspolitikában is. Állami tulajdonú lakások építése helyett magántulajdonúak építésére tértek át. A családi házak építéséhez is magas, 300 000 forintos lakáskölcsönt lehetett kapni 3%-os kamattal, gyerekek vállalása esetén 60 000 forint támogatás is járt, továbbá általában a munkaadók is több tízezer forintos kamatmentes kölcsönt adtak (egy lakás építési költsége ekkoriban 400-800 000 forint volt). Ezt követően is sok lakást építettek, de ennek már több, mint a fele családi ház volt, házilagos kivitelezéssel. A saját tulajdonú lakás megszerzése érdekében a fiatalok nagy hányada vállalt valamilyen kiegészítő munkát, másodállást.

A tanács ösztönözte a bérlőket, hogy adják le a nagyobb lakásokat (ekkor jelentős készpénzt kaptak), és az így üressé váló lakásokba helyezték el azokat a lakásigénylőket, akik szociálisan rászorultak.

Az állam azonban csak pár évre mentesült a nagy kiadásoktól. Az OTP és a takarékszövetkezetek által nyújtott 3%-os kölcsönhöz állami kamattámogatást kellett adni, amelynek mértéke 1988-ban már több mint 10 százalékpont volt (a GDP-nek a 2%-a). Ettől a magas támogatástól a Kádár-rendszer már nem is tudott megszabadulni 1990-ig, ez a feladat a demokratikus kormányra hárult. Az állam 1991-ben kedvezményes előtörlesztést hirdetett meg. A kedvezmény miatt közel 80 milliárd forinttal (GDP 4%-a) kellett megnövelni az egyébként is tetemes államadósságot.

Hadikiadás

Történelmileg a szocialista rendszer másik jellemzője volt a honvédelmi kiadások magas szintje. Ehhez indítékot az adott, hogy egyrészt tartottak a valódi kapitalista országok támadásától (az olaszországi USA támaszpontokról 8 atomtöltetű lövedék volt ráirányítva országunkra). Másrészt a vezetőkben élt a világforradalomba vetett hit azzal, hogy ha módjuk nyílik rá, akkor katonailag is segíteni kívánták a kapitalizmus megdöntését más európai országokban.

A költséges fegyverkezés jellemezte Magyarországot is. A hadikiadások a GDP 3,5-4%-át érték el⁶ (összehasonlításképp: ma ez 1,5%), 1988-ban a Nép-hadsereg békelétszáma 106 800 fő volt.

6 Világbank adatbázisának adata

Időbeli szakaszok

A következők 5 szakasz főbb pénzügyi jellemzőit mutatják be (lásd 1. sz tábla).

Az egyes gazdasági szakaszok jellemzői

	1968-73	1974-1978	1979-1984	1985-1987	1988-1990
Állami kiadás/GDP	54%	62%	62%	65%	63%
Költségvetési hiány	-3%	-7,4%	-4,4%	-2%	-2,2%
Beruházás/GDP	29,7%	33%	27,4%	23,7%	19,2 %
Árak*	önköltségi	1975 energia, anyag vil.piaci ár , 111% ipari termelői ár	1980 ipari termelői ár 115%, Energia, anyag Vil. piaci	vil.piaci árak	1988 áfa+szja, infláció erősödik
árfolyam	Stabil, átlagárfolyam	Ft felértékelés, átlagárfolyam	Ft felértékelés 1982-ig, átlagárfolyam alatti	Ft leértékelés, átlagárfolyam alatti	Ft leértékelés
Nyereség/GDP	24%	27,5%	23,3%	22,8%	16%
Konvertibilis folyó fiz. Mérleg/GDP	-1%	-5%	+1,3%	-0,6%	+2,5%

*Megjegyzés: mind az 5 szakaszt jellemezte a rejtett infláció, a hiánycikkek miatt.
 Forrás: saját számítás KSH Stat. Évkönyvek, ÁSZ, MNB, Költségvetések részletező adatai alapján

A: Az 1970-73-as időszakot a viszonylagos egyensúly jellemezte. A konvertibilis külkereskedelmi hiány átlagosan a GDP 1%-a volt, míg a költségvetési deficit -3%-os volt. Önköltségi árak voltak belföldön, az árfolyam stabil volt, értéke a deviza megszerzésének átlagos költségein állott. Mai mércével magas volt beruházások szintje és szintűgy az állami kiadások szintje, amely a GDP 54%-án állott.

B: Az első eladósodási szakaszban (1974–1978) mindkét hiánymutató (konvertibilis külkereskedelem, valamint költségvetés) jelentős deficitet mutatott. Az időszakot a szegény állam – gazdag vállalatok kettőssége jellemezte. Ezt jelzi a korábbit meghaladó nyereség és a beruházási ráta emelkedése. Az állami kiadások szintje megugrott, az állam támogatásokkal (pl. ártámogatás) tompította a drasztikusan megemelkedett külső árak hatását a vállalati szektor és a lakosság felé. 1975-ben áremeléssel drágították az energiahordozók és a nyersanyagok árait, az ipari árak 11 %-kal emelkedtek.

C: A viszonylagos egyensúlyjavítás időszakában (1979–1984) a konvertibilis külkereskedelmi mérleg már többletet mutatott, a költségvetési egyenleg viszont még nem, mert a kamatok fizetése megterhelte az államot. A vállalati jövedelmek csökkentésének a fő eszköze az energia- és alapanyagárak drasztikus emelése volt 1980-ban -- a világpiaci árak szintjére. Az így adódó költség-növekedést csak kis mértékben engedte az állam továbbhárítani, ezért csökkent a vállalati szektor jövedelme. Így alacsonyabb lett a nyereség és ebből kevesebb beruházást tudtak megvalósítani a vállalatok. Emellett az állam is visszafogta a beruházásait. A dollár és rubel, valamint a dollár és a forint árak közötti eltérést az állam adóként elvonta.⁷ Ez tetemes bevételeket hozott az államnak a következő 10 esztendőben. Így csökkenhettek a vállalatok korábbi adói.

D: A második eladósodási szakaszt (1985–87) a gazdaság élénkítése idézte elő. A konvertibilis külkereskedelmi mérleg ismét hiányt mutatott és deficités

7 Ez volt a KÜTEFA (Különbözeti Termelői Forgalmi Adó).

volt az államháztartás is. A már 5-6 éve stagnáló termelés mellett a vállalati beruházások szintje kisebb lett. Az állam alapvetően az energiaszektorra koncentrált a beruházásait. 1983-tól a leértékeléseket hajtottak végre, évente 1-2 alkalommal.

E: A rendszerváltás előtti 3 évben (1988–1990) a legnagyobb lépés az adó-reform volt. Ez megemelte a fogyasztói árakat és csökkentette a reálbéreket. A kedvező külpiaci konjunktúra mellett ez is segítette a külkereskedelmi mérleg javulását. Aktívumot értek el, azonban ez nem volt elég a (folyó) fizetési mérleg egyensúlyához a devizában felmerülő magas kamatok miatt. Az egyszeri nagy áremelés (1988. január) után magasabb szinten maradt az infláció, mert az államnak a kereslet csökkentésén túl nem volt érdemi eszköze az áremelkedések visszafogásához. Csökkent a nyereség szintje. A beruházások értéke a vállalati szektorban a források csökkenése miatt lett kisebb, az állami beruházások esetében pedig azért, mert kevés új beruházást indítottak.

Kis túlzással azt lehet mondani, hogy a 80-as évek második felében a legfelső vezetőket az „egy országot egy IMF-hitelért” jelszó mozgatta, beleértve a Gorenje-turizmusra valutát biztosító Németh Miklóst is.

Értékelés

A magyar gazdaság foglya volt a rá ható ideológiai és gazdasági kényszereknek. Ha mérleget vonunk, akkor azt mondhatjuk, hogy a kényszerek jelentős részét az szülte, hogy a legfelső vezetés két periódusban olyan mérvű belső költekezést vállalt, amely csak jelentős importtöbbslettel és az azt finanszírozó külső hitelfelvétellel volt lehetséges. Az egyik oldalon áll a végeredmény, az országot még ma is terhelő adósság. A másik oldalon állt 1990-ben a környező sorstárs országokénál magasabb életnívó, a polgári fejlődés csíráit megtestesítő vállalkozói réteg. Egy harmadik összefüggésként azt is ki kell emelni, hogy 1990-ben a gazdaság az alapvető energia- és nyersanyagigényének a nagy hányadát a Szovjetunióból fedezte, és ezért cserébe gépeket, fogyasztási cikkeket, élelmiszereket szállított.

Az 1990-es helyzet nagyfokú sérülékenységet jelentett. Az élelnívó csökkentése a belső kereslet visszafogó hatása miatt lefelé mutató spirált indított el. A Szovjetunióba irányuló kivitel elmaradása veszélyeztette azt, hogy lesz-e forrás az elengedhetetlen anyag- és energiaigény ellenértékének a finanszírozásához. Az import gyors liberalizálása (amelyet mindenki várt) pedig azt a veszélyt hordozta, hogy nem lesz forrás a hitelek törlesztéshez. Sajnos mindhárom bekövetkezett, ráadásul nagyrészt egyszerre. Így nem véletlen, hogy felszökött az infláció. De az sem, hogy két ízben is súlyos pénzügyi válság rázta meg az országot a rendszerváltást követő első két évtizedben.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baárné et al. 1993.** Baárné Nyitrai Ilona et al. (szerk.): *Külső eladósodás és adósságkezelés Magyarországon. MNB műhelytanulmányok 2.* MNB Titkárság, Budapest, 1993.
- Boda 1981.** Boda György: A magyar gazdaság importigényességéről. *Közgazdasági Szemle*, 28. (1981). 10. sz. 1148–1163.
- Giday 2021.** Giday András: Kettős deficit Magyarországon 70-es és 80-as évtizedben. *Polgári Szemle*, 17. (2021) 4–6. sz. 339–356.
- Huszár 2003.** Huszár Tibor: Andropov, a jó barát. *Mozgó Világ*, 29. (2003) 3. sz. 93–108.
- Illés 1988.** Illés Iván: Gondolatok eladósodásunkról *Társadalmi Szemle*, 43. (1988) 3. sz. 17–28.
- Kádár 1983.** Kádár Béla: Nemzetközi iparpolitika és a beruházási-technológiai tényezők. *Külgazdaság*, 27. (1983) 3. sz. 27–36.
- Lóránt 1981.** Lóránt Károly: *Iparpolitika és ipari fejlődés a 70-es évtizedben.* Országos Tervhivatal, Budapest, 1981.
http://www.makrotrend2000.hu/index.php?id_embed=53; a letöltés időpontja: 2021. február 14.
- Szegő 1988.** Szegő Szilvia: A bér: bűnbak és áldozat. *Közgazdasági Szemle*, 35. (1988). 10. sz. 1161–1171.
- Tenner 2011.** Tenner György: Az átmeneti korszak fiaskói. *Ezredvég*, 21. (2011) 1. sz. 75–93.
- Vincze 1981.** Vincze Imre: Árpolitika és pénzügyi szabályozás a VI. ötéves terv időszakában. *Pénzügyi Szemle*, 28. (1981) 6. sz.

Budget deficit - Hungarian Lima syndrome before 1990

ABSTRACT: Kádár bought building blocks on Western credit to lay the foundations of socialism. The large enterprises brought to life by collectivization were in need of support and national defence expenditure was at a high level. Companies were allowed to run their own businesses independently from 1968, in contrast to the constraints of the 1950s. The convertible import demand of industrial production increased in the 1960s, partly as a result of the free import option. This created a constraint when exchange rates deteriorated in the mid-1970s. Prices of basic foodstuffs and services were unrealistically low, i.e. consumption by the population was partly financed by the state budget through subsidies. The maintenance of nationalised flats required subsidies due to low rents. Until 1982, social housing construction caused substantial expenditure, as a result of which private housing was promoted, for which cheap credit was provided.

In the first phase of indebtedness (1974-78), foreign trade and budget deficits were high, in an attempt to make the country less dependent on the Eastern bloc. The subsequent rebalancing was followed by a new period of indebtedness (1985-87), due to the economic recovery.

KEYWORDS: monetary policy, deficit, foreign trade deficit, indebtedness, IMF